Улас
Самчук

НА БІЛОМУ КОНІ

Харків
«ФОЛІО»
2019

І я поглянув: і ось кінь білий,
а що сидів на нім, — мав лука.

Апокаліпсис

І в'їде князь лицар яскравий,
У Київ на білім коні.

Зореслав

Це рядки з модного вірша молоді мого покоління тридцятих років, який передруковували в календарях і деклямували на патріотичних імпрезах.

Здебільша це втікачі або вигнанці, які перебували в Празі чеській, вчилися по високих школах і належали до організацій, засадничо контрольованих Організацією українських націоналістів. Організацією студентів була Студентська академічна громада, до якої також належав і я.

Нас було кілька сотень з загальної кількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс.

Ми готувалися до «великого зриву», жили «духом героїчного минулого» — історичного козацтва, античної Греції, клясичного Риму, Европи Окциденту. Зудар двох гострих, фанатичних протилежностей комунізм — націоналізм визначав наш світогляд.

«Четверта ґраната для ката,
А п'ята собі!»

«В шинелі сірій вмерти від ґранати»...

«Щоб Бог післав мені найбільший дар:
Гарячу смерть — не зимне умирання»...

— ідеали не лишень поетів Стефановича, Ольжича чи Олени Теліги, а мотто нас усіх.

І жили ми винятково насторожено... Засадничо у нас не було приватних інтересів, нейтральних розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань, ми перебували мов би на двірці і чекали, «коли виб'є наша година і заграє сурма», щоб рушити в похід і перемогти.

Тим часом ми йшли від поразки до поразки. «Пацифікація і ревіндикація» у Польщі, ліквідація України Хвильового, розгром за Карпатами, нарешті, «простягнута рука старшого брата» і «возз'єднання». Удар за ударом!

Виховані на ударах, ми були на них загартовані... Це було в програмі наших операцій, ми їх чекали. Але ось несподівано, на початку сорокових років, ще один удар: сливе за одну ніч не стало нашої ОУН, а на її місці постали «мельниківці — бандерівці».

Заносилося на трагедію. Гамлетівське «бути чи не бути» зависло в повітрі. Особливо так здавалося мені. Для більшости моїх компатріотів це виглядало майже нормально — видовище, перегони, екзальтація. Ще вчора «друзі» — сьогодні «становище», «засадничість», «глибокі поміж нами межі». Сортувалися чисті і менш чисті, стягалися фронти, у Академічній громаді, у студентському домі на Альбертові, по каварнях, по приватних мешканнях — завзятющі суперечки.

Мені в цій атмосфері було тісно, душно, соромно. Відчуття нової поразки, головне моральної, було гостре. Так. «Бували войни й військовії свари: Ґалаґани, і Киселі, і Кочубеї — Нагаї — було добра того чимало»... Але це ж історія. Або минула революція, юність, романтика, отаманщина,

«безхребетні соціялісти», «м'якотілі опортуністи»... Ми ж «горді лицарі непереможного духа», гартовані досвідом, випалені огнем ідеалізму, злиті тілом і духом в «непереможні когорти»... Стільки фраз, стільки фраз!..

І враз отаке!

Емісари цього двоподілу, цих «глибоких між нами меж» ходили від хати до хати, від душі до душі, «виясняли положення», намовляли приєднатися. Приходили й до мене. Двоє дуже молодих студентів... Вказували на приклади інших — «більшовики — меншовики», «сталіністи — троцькісти», «вибір сильніших», нездалість старого проводу. У відповідь я, звичайно, твердив, що ми ніякі більшовики-меншовиви, а щось зовсім інше, маємо інші завдання, що нас дуже не багато, проти нас дуже багато і дробитися на фраґменти...

Я прекрасно розумів, що мої арґументи, у таких випадках, ніякі аргументи, що тут не логіка, а психологія, але я не мав сили повторювати знані трафарети про «вибраних» і «сильних», знаючи прекрасно, що це лишень порожні фрази.

Що ж залишалося? На думку мого компадра Олега Ольжича, залишалося одне: боротьба. Таки підбір кращих! Джунґлі, ніцшеанство, сталінізм, нацизм, донцівство. Цього, мовляв, вимагає життя.

Можливо, що й так, можливо, справді природа не терпить глузду, але чому тоді ми «гомо сапієнс», чому держави, імперії, закони, порядок, уряди, парляменти? Ні і ні! Тут щось не те.

Тут щось далеко не те. Це ніяке ніцшеанство, а це скорше кочубеївство, махнівство, і хто зна які ще прикмети нашої гордої козацької раси, але про це годі тепер говорити. І чи варто говорити про це взагалі, чи є це тема? Не можна переставити засадничі побудники думання людини, не можна замінити основні клітини системи біології. Це теза, антитеза без синтези.

У кожноїму разі, для мене це удар, трагедія, безнадія, але я почуваю себе в повній ізоляції. Я безнадійна, зникаюча меншість. Ніхто не захоче слухати мої «дефетистичні»

мудрощі, я свідомий свого приречення. Тут стільки героїзму, боротьби, тріюмфів, а мої ради «зійтися, говорити, договоритися, вирішити». Що за міщанські чесноти.

Всі мої товариші швидко «визначалися» і «вибирали фронти». Для мене це невиразна ділема. Дякуючи Ольжичеві, більшість нашої молоді залишається на старих позиціях, тобто при мельниківцях. Повний скепсису, протесту, невдоволення, я вибрав таки Ольжича. Не з переконання, що ці ліпші, а з нехоті до подібних бунтів засадничо. На мою думку, це брак політичного принципу.

Живемо насторожено і в русі. Передчуваються великі події. У червні 1938 року, на запрошення Євгена Онацького, їду до Риму. По дорозі затримуюсь у Відні. Місяць пізніше вертаюся до Праги, щоб одразу вирушити на Закарпаття, де я гостив у о. Юрія Станинця в селі Онігово. Місяць пізніше уже в Празі, але в жовтні знову вирушаю на Закарпаття, до Хусту, об'їжджаю цілу країну з промовами від Січі, переживаю цілу карпатську епопею, потрапляю до угорського ув'язнення в Хусті, 20 березня 1939 року, сливе чудом, вириваюся з в'язниці, через Будапешт, виїжджаю до Відня. Жінка моя Маруся залишилася в Хусті, де чекала на евакуацію. У в'язниці дістав хворобу шлунка; на запрошення мого приятеля Ґюнтера Ґерофке, їду до Бойтена на німецькому Горішньому Шлезьку. Звідти їду до Пряшева, з наміром помогти щось Марусі. З Пряшева знов до Відня, щоб у червні опинитися в Празі. За цей час вернулася з Хусту також Маруся, ми не маємо ні мешкання, ні роботи, живемо у Марусиного брата Юрія Зоця. Маруся дістає тимчасову роботу в аптеці на Мораві, їдемо на Мораву. Місяць пізніше телеграма від Ольжича — їхати до Берліну. У Берліні, у пансіоні «Барбаросса» на вулиці Кляйста, зустрічаю початок війни.

Війна. Що далі? Їду ще раз до Відня з наміром, по слідах війни, дістатися до Галичини. Це мені не пощастило, і я вертаюся до Праги. Воєнні будні — осінь, зима, весна. Безробіття. У липні 1940 року, дякуючи одному приятелеві, інженерові мірництва, дістаю роботу при трианґуля-

ційному відділі, що належав до міністерства фінансів. Виїжджаємо в терен. Приємна робота — у природі, у лісах, у горах, на трианґуляційних вежах. Спочатку як звичайний світлометчик, згодом як рахівник, пізніше як оператор теодолітом — міряльник. Заступаю інженера, живу у вежі, на сто двадцятьметровій висоті, у лісі. Вечорами читаю Клемансо, Бісмарка, Бюлова. Час спогадів і політики. При кінці грудня знов у Празі, деякий час працюю в міністерстві, викінчуючи привезений з поля матеріял. Ми вже маємо своє мешкання — Прага-Жіжков, Люцембурська вул. 15, кімната з кухнею на третьому поверсі. Маруся знову працює в аптеці, починаються будні, але вже воєнного часу, зі слуханням військових звідомлень, пропаґанди з Лондону, настороженого вичікування, безконечних розмов на тему подій. У січні кінчається моя робота в міністерстві, а в лютому починається затяжна і гостра хвороба мого шлунку. Ходжу до докторів, по клініках, дістаю дієти, ліки... Наближається повільна, пізня, холодна весна 1941 року.

Дні минають дуже швидко і тривожно. Перші летунські нічні алярми, фантастичні успіхи німецьких фронтів. Першого березня окупують Софію, 19 атакують Лондон, 24 займають Лібію, 6 квітня удар на Югославію і Грецію, 18 Югославія капітулює, 27 зайнято Атени, пару днів пізніше взято Тобрук під самою брамою Єгипту.

На тлі цих головокружних подій настирливо почали ширитися чутки про ще один фронт на сході Европи. Фронт союзників Гітлер — Сталін. Логіка історії, політична атмосфера, земля і небо виразно цього вимагали, і що тут можуть помогти пакти Ріббентроп-Молотов.

Українська еміграція у всьому світі екзальтовано насторожена. Нічого дивного. Чверть століття напруженого, ностальгійного чекання, здається, дає наслідки, надходить щось нове, щось невідоме. але велике й інтриґуюче. Гостре відчування непевности, всуміш з надіями творить загальний клімат настрою, тратиться почуття реального, переважають ілюзії, хочеться бачити світ у крізь рожеві окуляри.

У мене зокрема, з кожною весною, прокидався інстинкт птаха, якому все хотілося кудись летіти, а цієї весни це набрало виразу хворобливої гарячки, непосидющости, метушні. Все хотілося кудись бігти, кудись їхати, щось робити. Не зважаючи на хворобу, яка дуже ослабила мене фізично, я весь час у русі і діяльності. Багато думаю, багато пишу, багато хвилююся, відвідую різні ті каварні — «Метро», «Фенікс», «Амбасадор», де бувають наші політики, а в тому числі наш ґросмайстер цієї штуки Олег Ольжич з своїм портфелем в оточенні діячів, генералів, професорів: Микола Ґалаґан, генерали Петрів, Капустянський. Ісаак Мазепа, Леонид Білецький і багато інших з їх «обговоренням ситуації»...

З того, що я чую, мені не все імпонує. Я непоправний скептик, що в цей час рішуче не в стилі доби. 15 березня, під фірмою УНО, читаю доповідь з виразно критичною настановою — забагато фраз, ілюзій, патосу, замало знання, фаховости, конкретного діла. А до того розбиття, яке весь час поглиблюється. Любимо повторювати фразу Яновського — «стоїмо плечима до плечей, а перед нами шаблі», але в дійсності стоїмо один проти одного з безсилою в очах ненавистю.

Ольжич картає мене за таку одвертість, це, мовляв, використають наші противники, не сміємо творити наперед дефетистичних настроїв, але, не дивлячись на мій скептицизм, він наполегливо радить мені чимскорше збиратися і їхати до Кракова, де концентруються передові фаланги еміґрантської України. Краків і так манив мене. Поперше, це був би перший мій виїзд «на схід», куди всі дороги для мене закриті; подруге, там зосереджено чи не весь актив найновішої еміґрації з «визволених» західніх земель, видавалися книги, газети, творились організації на чолі з найвищою владою — Українським Центральним Комітетом. Там також утвердились обидві централі воюючих «Бе» і «Ме».

Для мене це хліб насущний — їхати, та ще на схід, «вертатися» в напрямку... Одним словом, я їду. І так не відомо,

чому я так довго «тут» забарився, в той час, коли «там», можливо, діються великі діла. Їхати, їхати, їхати!

Їхати, але як? На які документи? Я ж бездержавний. До війни це не було аж такою проблемою, я жив на тимчасовий дозвіл перебування в Чехо-Словаччині, коли хотів їхати за кордон, діставав тимчасовий паспорт бездержавних, тепер же ця справа значно погіршилася. Ще минулого року мене несподівано викликали до ґестапо, і з того докладного протоколу, що там з мене списали, виходило ясно, що я належу до тих еміґрантів, яких ця влада хоче мати на обліку. Згодом це підтвердилось і моїм дозволом перебування в Протектораті, який часово обмежено одним роком, а просторово самим містом Прагою. Звичайно, я мав дозвіл на три роки і на цілу республіку.

Це мене бентежило, але дуже скоро я зрозумів, у чому справа. Хоча про ці виклики до ґестапо було заборонено говорити, одначе скоро стало відомо, що цього удостоївся не лише я, а майже всі видатніші діячі націоналістичного середовища, які пізніше були виарештувані і розсаджені по різних концентраційних таборах.

Я уникнув цієї радости тільки тому, що заздалегідь залишив цей терен, а головне, при допиті в ґестапо, я цілковито заперечив якубудь приналежність до політичних організацій, подавши себе виключно за непартійного, аполітичного письменника. Це не було легко мені довести, бо мої політичні переконання того часу були загальновідомі, і ті, що включили мене до своїх списків, напевно зробили це не випадково; але зорієнтувавшись у політиці націонал-соціялізму у відношенні до нас, я рішуче настоював вважати мене непартійним. У цьому я різнився від моїх колег по нещастю, які гадали, що нацисти-німці переслідують лишень комуністів і соціялістів, а тому охоче подавали себе за націоналістів, навіть такі, які націоналістами ніколи не були. Вони ще не читали «Майн Кампф» Гітлера, «Міту двадцятого століття» Розенберґа і взагалі не дуже орієнтувалися у певних засадах імперіялістичної політики. Це те саме, що

робили совєти, «визволивши» Західню Україну, виарештовуючи, побіч націоналістів, також українців-комуністів, і що вони робили свого часу, зліквідувавши боротьбістів. Тут бралися на увагу вимоги завойовництва і поневолення, а не ідеології, совєти користувалися списками польської поліції, а німці і польської і совєтської разом.

Мені ця філософія була давно зрозуміла, а тому треба було відповідно діяти. Перш за все щезнути з цього терену, поки ще не пізно. Я почав старання про перепустку до Генерального губернаторства, це довго тривало, я мусів ще і ще твердити про свою аполітичність, німецькі установи тих часів не були аж так надто підозрілі, а тому, з початком травня, таку перепустку, з дійсністю до 30 червня і правом переїзду через Райх, мені пощастило дістати.

Починається збирання в дорогу... І досить цікаво, це був місяць травень, буде війна чи не буде, а як буде, як буде розвиватися, — ніщо ще не було відоме, але, збираючись у цю дорогу, я свідомо збирався, як тоді казали, «до Києва»... Брав відповідні речі, робив прощальні візити знайомим, відвідав, у товаристві доктора Євгена Омельчука, мого чудового друга Миколу Чирського, який догоряв свої дні у шпиталі для туберкульозних на Дейвицях — при цьому завжди повторювалося — «побачимось у Києві». З Чирським, якого я застав у відділі безнадійних, у товаристві людських кістяків, на які тяжко було дивитися, відогралася ціла мелодрама:

— Що? То ви вже їдете? На Україну? А мене лишаєте тут? Ніколи! Я їду також!

Було не легко дивитися на цього полум'яного патріота і жагучого оптиміста в його трагічному безсиллі. Ані я, ані доктор Омельчук не брали його вибуху поважно. Його дні виразно були пораховані. Прощалися з виразом надії, але без віри ще раз побачитися взагалі.

ЗМІСТ

Щаслива путь 11
Краків 34
Третя границя 97
Четверта границя 143
Волинська тиха сторона 161
Нарешті Дермань 196
Наші будні 221
Німці 238
Щось як дома. 284
Понад шляхами 298